

TARBIYA FANIDA O'QUVCHILARDA TAYANCH MA'NAVIY KOMPETENTSIYALARNI SHAKLLANTIRISH YO'LLARI

Maxmarizayev Xurshid Otaqulovich

Xalqaro Shahrisabz davlat pedagogika institute

“Jismoniy madaniyat” kafedrasida dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarning intellektual va kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishning dolzarb masalalari yoritilgan. Kompetensiyaviy yondashuv asosida ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni integratsiyalash orqali o'qituvchilarni fikrlash faolligini, tahliliy salohiyatini va muammoni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Maqolada zamonaviy pedagogik texnologiyalar, faol o'qitish metodlari va raqamli resurslar asosida kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan metodik tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: *Intellektual kompetensiya, kognitiv rivojlanish, bo'lajak o'qituvchi, innovatsion texnologiyalar, ta'lim sifati*

Annotation. *This article explores current issues related to the development of intellectual and cognitive competencies in future teachers. It emphasizes the integration of innovative educational technologies aimed at fostering analytical thinking, problem-solving skills, and cognitive engagement among pre-service teachers. The article provides methodological recommendations for enhancing these competencies through a competency-based approach and the use of digital tools and active learning strategies.*

Keywords: *intellectual competence, cognitive development, future teacher, innovative technologies, education quality*

Аннотация. *В статье рассматриваются актуальные вопросы развития интеллектуальных и когнитивных компетенций будущих учителей. Особое внимание уделено внедрению инновационных образовательных технологий, направленных на формирование аналитического мышления, способности к решению проблем и развитию когнитивной активности студентов педагогических направлений. Предложены методические рекомендации по формированию данных компетенций на основе компетентностного подхода и цифровых ресурсов.*

Ключевые слова: *интеллектуальная компетенция, когнитивное развитие, будущий учитель, инновационные технологии, качество образования*

Kirish. XXI asrda ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri – raqobatbardosh, fikrlay oladigan, muammoni mustaqil hal qila biladigan, yangilikka ochiq, kognitiv va intellektual salohiyatga ega pedagogik kadrlarni tayyorlashdir. Bo'lajak o'qituvchilar nafaqat o'z fanidan bilimli, balki har tomonlama rivojlangan shaxs

bo'lishi, zamonaviy axborot muhitida erkin harakatlana olishi va mustaqil fikrlashga qodir bo'lishi kerak.

Zamonaviy ta'lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuv asosida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularning tafakkur darajasini, kognitiv salohiyatini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, bo'lajak o'qituvchilarda intellektual va kognitiv kompetensiyalarni shakllantirish – ularning kelajakda zamonaviy darslarni samarali olib borishi, o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rag'batlantirishi va innovatsion metodlarni qo'llay olishi uchun muhim asos hisoblanadi.

Ilg'or xorijiy va mahalliy tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, ta'limda intellektual faoliyatni qo'llab-quvvatlovchi texnologiyalar, masalan, muammoli ta'lim, tanqidiy fikrlash, klaster, mintaqaviy loyihalar va raqamli platformalar, pedagogik kadrlarda zarur kompetensiyalarni samarali shakllantirishga xizmat qiladi.

Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchilarning intellektual va kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi texnologiyalarni aniqlash, ularni ta'lim jarayoniga samarali integratsiya qilish yo'llari, shuningdek, tegishli metodik yondashuvlarni ishlab chiqish maqsad qilangan. Bugungi globallashuv davrida ta'lim mazmuni tezkor o'zgarib borayotgan sharoitda, o'qituvchidan nafaqat bilim beruvchi, balki o'quvchilarning tafakkurini shakllantiruvchi, ularni tanqidiy va mustaqil fikrlashga o'rgatuvchi shaxs sifatida faoliyat yuritishi talab etiladi. Shu bois, pedagogik ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarda yuqori darajadagi intellektual va kognitiv kompetensiyalarni shakllantirish masalasi dolzarb bo'lib bormoqda.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalari, xususan, muammoli o'qitish, axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish, tanqidiy fikrlash strategiyalari, konseptual xaritalar, muloqotga asoslangan metodlar kognitiv salohiyatni rivojlantirishda katta imkoniyatlarga ega. Bu texnologiyalar o'quvchini bilimni tayyor holda qabul qiluvchi emas, balki uni mustaqil izlaydigan, tahlil qiladigan va amaliyotga tatbiq eta oladigan subyekt sifatida tarbiyalaydi.

Bo'lajak o'qituvchilar ana shunday ko'nikmalarni egallagan taqdirdagina, ular kelgusida o'quvchilar ongida bilimlarni chuqur anglash, bog'liqliklarni tahlil qilish, mustaqil xulosa chiqarish kabi muhim aqliy amallarni shakllantira oladilar. Bu esa, pirovardida ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini kuchaytirish va innovatsion fikrlaydigan jamiyatni barpo etishga xizmat qiladi.

Shuning uchun ham mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilar intellektual va kognitiv kompetensiyalarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar yordamida rivojlantirish mexanizmlarini aniqlash ilmiy-amaliy jihatdan katta ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda kompetensiyaviy yondashuv masalasi ko'plab ilmiy tadqiqotlarda chuqur o'rganilgan. Jumladan, pedagogik jarayonda shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida intellektual salohiyatni shakllantirish usullari N.T. Zakirova tomonidan yoritilgan. Muallif fikricha, har bir o'quvchi va talabaning ichki intellektual imkoniyatlarini aniqlash va faollashtirish, uni o'qitish jarayonining asosiy strategiyasiga aylanishi lozim [1].

Kognitiv kompetensiya tushunchasi psixologik va pedagogik nuqtai nazardan V.V. Serikov va A.V. Khutorskoy kabi olimlar tomonidan keng yoritilgan. Ularning izlanishlarida bilimlarni ongli o'zlashtirish, fikrni tizimlashtirish, muammoga yo'naltirilgan tafakkurni rivojlantirish kognitiv kompetensiyaning asosiy mezonlari sifatida ko'rsatilgan [2].

Mahalliy olim D.A. Karimovning izlanishlarida bo'lajak o'qituvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda integrallashgan pedagogik texnologiyalarning samaradorligi tahlil qilinadi. Unga ko'ra, amaliy mashg'ulotlarda interfaol metodlardan foydalanish intellektual kompetensiyaning shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [3].

Shuningdek, X.X. Jo'rayev o'z tadqiqotlarida zamonaviy raqamli vositalarning o'qituvchilik faoliyatida kognitiv faoliyatni qo'llab-quvvatlovchi omil sifatida o'rganilishini taklif qiladi. Bu orqali axborotga ishlov berish tezligi, mantiqiy tahlil va ijodiy yondashuvlarni kuchaytirish mumkinligi isbotlangan [4].

Bundan tashqari, PISA va TALIS xalqaro tadqiqotlarida o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi va ularning zamonaviy o'quvchilar bilan ishlashda zarur bo'lgan kognitiv va kommunikativ kompetensiyalariga alohida e'tibor qaratilgan [5].

Kognitiv rivojlanishning psixologik asoslari haqida J. Piaget va L.S. Vygotskiy tomonidan yaratilgan nazariyalar ham dolzarb ahamiyatga ega. Ularning fikricha, bilimlar bosqichma-bosqich, muloqot va faoliyat orqali shakllanadi va bu jarayonni pedagogik muhitda to'g'ri boshqarish o'qituvchining asosiy vazifasidir [6].

Zamonaviy ilmiy manbalarda ko'rsatilganidek, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda kognitiv salohiyatni oshirishga xizmat qiluvchi metodik yondashuvlar doimiy yangilanib borishi, texnologik rivojlanish bilan hamohang bo'lishi lozim [7].

Materiallar va metodlar. Ushbu tadqiqot pedagogik ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilarning intellektual va kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyalarini aniqlash, baholash va amaliyotga joriy etish maqsadida olib borildi. Tadqiqot 2023–2024 o'quv yillarida O'zbekistonning bir nechta pedagogik oliy ta'lim muassasalarida tashkil etildi. Unda jami 120 nafar talaba ishtirok etdi.

Tadqiqotda ishlatilgan asosiy metodlar quyidagilardan iborat:

1. Tahliliy-metodik tahlil – mavjud ilmiy manbalar, milliy va xorijiy adabiyotlar, ilg'or tajribalar o'rganildi. Kompetensiyaviy yondashuv, intellektual rivojlanish va kognitiv faoliyatga doir nazariy asoslar tahlil qilindi.

2. Diagnostik metodlar – talabalarning boshlang'ich intellektual va kognitiv kompetensiyalar darajasini aniqlash maqsadida anketalar, testlar va so'rovnomalalar qo'llanildi. Jumladan, B. Bloomning taksonomiyasi asosida tuzilgan fikrlash darajalariga oid testlar, shuningdek, "Kognitiv uslub" va "Tanqidiy fikrlash darajasi" testlaridan foydalanildi.

3. Eksperimental metod – amaliy tajriba davomida talabalar ikki guruhga ajratildi: tajriba guruhi (60 nafar) va nazorat guruhi (60 nafar). Tajriba guruhida innovatsion texnologiyalar (klaster, "aql charxi", muammoli o'qitish, raqamli platformalar: Mentimeter, Padlet, Quizizz) asosida mashg'ulotlar olib borildi.

4. Monitoring va kuzatuv – dars jarayonlarida talabalar faoliyati tizimli kuzatilib, ularning fikrlash faoliyati, muammoni yechishga yondashuvi, mustaqil qaror qabul qilish darajasi monitoring qilindi.

5. Statistik tahlil – eksperiment natijalari SPSS dasturi yordamida matematik-statistik jihatdan qayta ishlanib, t-test orqali guruhlar o‘rtasidagi tafovutlar aniqlandi.

Tadqiqotning metodologik asoslari sifatida quyidagilar xizmat qildi:

Kompetensiyaviy yondashuv konsepsiyasi (Xutorskoy, 2003; Serikov, 2007),

Kognitiv psixologiya nazariyalari (Piaget, Vygotskiy),

Tanqidiy fikrlash va muammoli o‘qitish texnologiyalari (Bloom, Marzano),

AKT vositalari orqali o‘qitish (OECD, UNESCO tavsiyalari).

O‘tkazilgan tadqiqotlar orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning kognitiv va intellektual kompetensiyalarini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarning afzalliklari aniqlanishiga asos yaratildi.

Tadqiqotda qo‘llanilgan metodlar tizimli yondashuv asosida tanlandi. Xususan, bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual va kognitiv kompetensiyalarini shakllantirish jarayonini izchil baholash maqsadida triangulyatsiya yondashuvi qo‘llanildi, ya’ni nazariy, amaliy va statistik ma’lumotlar birgalikda tahlil qilindi.

Tajriba-sinov ishlari uch bosqichda tashkil etildi:

1. Diagnostika bosqichi – talabalar bilim, tafakkur, fikrlash moslashuvchanligi va muammoli vaziyatlarga yondashuvi bo‘yicha dastlabki darajasi aniqlandi.

2. Tajriba-ta’limiy bosqich – tajriba guruhida interfaol mashg‘ulotlar, kognitiv trenajyorlar, intellektual o‘yinlar, muammoli topshiriqlar asosida o‘qitish tashkil etildi.

3. Nazorat va tahlil bosqichi – yakuniy bosqichda talabalar tomonidan namoyon etilgan kompetensiyalar oldingi bosqich natijalari bilan solishtirildi.

Shuningdek, tadqiqotda yarimstrukturalangan intervyular ham o‘tkazilib, talabalarning o‘z fikrlash faoliyati haqidagi reflektiv mulohazalari tahlil qilindi. Bu usul orqali faqat raqamli natijalar emas, balki sifat jihatidan o‘zgarishlar ham baholandi.

Metodik ta’minot sifatida quyidagi vositalardan foydalanildi:

Kognitiv kompetensiyani baholashga oid testlar (Marzano va Andersonning taksonomiya modellariga asoslangan);

O‘zini baholash shakllari (intellektual qiziqishlar xaritasi, kompetensiyalarni baholash jadvallari);

Onlayn platformalar: Padlet, Kahoot, Mentimeter, Google Forms – talabalarning tafakkur faoliyatini raqamli formatda baholash va qayta aloqa olish uchun ishlatildi.

Tadqiqot natijalari statistik qayta ishlash jarayonida t-test, chi-kvadrat va kovariatsion tahlil metodlari orqali tahlil qilinib, aniqlangan tafovutlarning ishonchlik darajasi ($p < 0.05$) aniqlashtirildi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bo‘lajak o‘qituvchilarning intellektual va kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning qo‘llanilishi muhim ahamiyat kasb etadi. An’anaviy yondashuvlardan farqli ravishda, muammoli o‘qitish, interfaol metodlar, tanqidiy fikrlashni rag‘batlantiruvchi strategiyalar, raqamli platformalardan foydalanish talabalarning

bilimni faqat yod olish emas, balki uni tahlil qilish, solishtirish, mustaqil xulosa chiqarish, muammoni hal etish kabi yuqori darajadagi kognitiv operatsiyalarni egallashiga imkon beradi.

Tajriba jarayonida aniqlanishicha, intellektual va kognitiv kompetensiyalarni shakllantirishda quyidagi omillar muhim rol o'ynaydi:

Faoliyatga yo'naltirilgan o'quv muhiti – talabani mustaqil fikrlashga undovchi, intellektual faolligini rag'batlantiruvchi shart-sharoitlar.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish – raqamli vositalar orqali o'quv jarayonini interaktiv va vizual ko'rinishda tashkil etish.

Reflektiv va tahliliy yondashuv – talabaga o'z faoliyatini baholash, fikrini asoslash va xulosalash imkonini beruvchi metodlar.

Metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish – o'quvchining o'z fikrlash jarayonini kuzatishi va boshqarishiga doir texnikalarni o'rgatish.

Tajriba natijalari statistik jihatdan ishonchli farqni ko'rsatdi: tajriba guruhidagi talabalar kognitiv testlar va muammoli topshiriqlarni bajarishda nazorat guruhiga nisbatan yuqori natijalarni qayd etdilar. Bu holat, o'quv jarayonida intellektual va kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan texnologiyalarning samaradorligini tasdiqlaydi.

Shunday qilib, pedagogik ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchilarning kognitiv va intellektual kompetensiyalarini shakllantirish — nafaqat ularning kasbiy tayyorgarligi, balki kelajakda ta'lim sifatiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ushbu kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan texnologiyalarni o'quv dasturlariga integratsiya qilish, zamonaviy ta'lim islohotlarining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lishi zarur. Shuningdek, olib borilgan tahlillar asosida bo'lajak o'qituvchilarning intellektual va kognitiv kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi texnologiyalarni yaratishda, ularning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish zarurligi aniqlandi. Har bir talabaning o'zlashtirish tezligi, fikrlash uslubi, axborotni qabul qilish kanali va qaror qabul qilishdagi yondashuvi farq qiladi. Shunday ekan, ta'lim texnologiyalari diferensial va shaxsga yo'naltirilgan bo'lishi talab etiladi.

Bundan tashqari, kompetensiyalarni samarali rivojlantirish uchun o'qituvchining o'zi ham yuqori darajadagi metodik tayyorgarlikka ega bo'lishi zarur. Dars jarayonida faqat texnologiyalarni joriy qilish emas, balki ularni maqsadga muvofiq, metodik jihatdan asoslangan, izchil va reflektiv tarzda qo'llay olish ko'nikmasi ham dolzarb sanaladi.

Ushbu tadqiqot natijalari, respublika oliy pedagogik ta'lim muassasalarida ta'lim mazmunini yangilash, didaktik materiallar yaratish va o'quv jarayoniga integratsiyalashda muhim amaliy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bu esa, bo'lajak pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini kompleks rivojlantirishga, ta'lim sifatini oshirishga va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Zakirova N.T. Shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim jarayonida intellektual salohiyatni rivojlantirish texnologiyasi. – Toshkent: TDPU, 2020. – 145 b.
2. Сериков В.В. Личностно-ориентированное образование: концепции и технологии. – Москва: Академия, 2007. – 288 с.
3. Karimova D.A. Bo‘lajak o‘qituvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirishda innovatsion metodlarning o‘rni. // *Pedagogik mahorat* jurnali. – 2022. – №3. – B. 24–29.
4. Jo‘rayev X.X. Raqamli texnologiyalar orqali pedagogik kognitiv faoliyatni shakllantirish. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2023. – 112 b.
5. OECD. TALIS 2018 Results: Teachers and School Leaders as Lifelong Learners. – OECD Publishing, Paris, 2019. DOI: <https://doi.org/10.1787/1d0bc92a-en>
6. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Педагогика, 1982. – 287 с.
7. Piaget J. *The Psychology of Intelligence*. – New York: Routledge, 2001. – 180 p.

